

EBÛ MUHAMMED EL-HASAN B. MÛSÂ en-NEVBAHTÎ'DE TAKİYECİLİK TASAVVURU

***

THE CONCEPT OF TAQİYYAH İN ABÛ MUHAMMAD AL-HASAN B. MÛSÂ AL-NEVBAHTÎ

Citation: Altıntaş, A. (2025). Ebû Muhammed el-Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî'de takiyecilik tasavvuru. *Journal of Pure Social Sciences*, 6(10), 1-14.

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15715932>

Ahmet ALTINTAŞ*

Öz

İslam'ın bidayetiyle beraber gündeme gelen ve can tehlikesi söz konusu olduğunda kafirlere karşı imanı gizlemek anlamında kullanılan takıyye ruhsatı, daha sonraki yıllarda İslam Mezhepleri Tarihi alanında birçok tartışmaya sahne olmuş bir kavramdır. Nitekim Şîî İmâmiyyesi gibi ekollere mensup bazı alimler bu kavramı bir inanç boyutuna taşıırken Ehl-i Sünnet, Mu'tezile ve Hacıri mezheplerine mensup alimler ise Şîa şemsiyesi altında yer alan alimlerin -özellikle de İmâmiyye Şîa'sına mensup alimlerin- bu görüşüne karşı çıkarak onların bu takıyye anlayışını sosyolojik, psikolojik ve ahlâkî birtakım olumsuz sonuçlar doğuracağı gerekçesiyle eleştirmişlerdir. Böylece Takıyye kavramı İslam mezhepleri alimleri arasında tartışılan önemli konular arasında yerini almıştır. Bu makalemizde asıl olarak Nevbahtî'nin (ö. 310/922) takıyyecilik tasavvurunu araştırmaktır. Zira Nevbahtî, takıyye kavramı başta olmak üzere İmâmiyye Şîa'sının imâmet nazariyesinin temel kodlarını derli-toplu bir şekilde ilk defa kitaplaştıran bir alimdir. Buna rağmen enteresandır ki O, kitabının hiçbir yerinde doğrudan İmamiyye Şîa'sından olduğunu belirtmemektedir. Oysaki Nevbahtî'nin sadık bir İmâmiyye mensubu olduğu hem İmâmiyye Şîa'sı alimlerin hem de diğer mezheplere mensup alimlerin kaleme aldığı kaynaklarda açık bir şekilde belirtilmektedir. İşte bu düşünceden hareketle Nevbahtî'nin, neden mezhepsel meşrebini açık bir şekilde izhar etmede gizemli bir davranış sergilediği acaba bir takıyyecilik midir, değil midir? Bu konuda bir araştırma yapmayı İslam Mezhepleri Tarihi açısından gerekli gördük.

Anahtar kelimeler: Takıyye, İmamet, Şîa, İmâmiyye, Ehl-i Sünnet, Nevbahtî

JEL Sınıflandırması: F1, F31

Abstract

The concept of taqiyya, which emerged at the beginning of Islam and was used to conceal one's faith in the face of a threat to life, later became a subject of significant debate within Islamic sectarian history. Some scholars, particularly those belonging to Shiite sects like the Imami Shia, elevated the concept of taqiyya to a matter of belief. On the other hand, scholars from Sunni, Mu'tazila, and Hacıri schools opposed this view, arguing that such an understanding of taqiyya would lead to sociological, psychological, and moral consequences. As a result, the term taqiyya became one of the main topics of debate among Islamic sectarian scholars. This article primarily aims to examine the concept of taqiyya as envisioned by al-Nawbakhti. Al-Nawbakhti was the first scholar to systematically compile the basic principles of the Imami Shia's doctrine of Imamate, especially regarding the concept of taqiyya. Interestingly, however, in his book, he never explicitly identifies himself as an adherent of the Imami Shia. Despite this, it is clearly stated in both Shia and non-Shia sources that al-Nawbakhti was a committed member of the Imami Shia. This raises the question: Did al-Nawbakhti's reluctance to openly reveal his sectarian affiliation indicate a form of taqiyya? This issue is worth investigating from the perspective of Islamic Sectarian History.

Keywords: Taqiyya, Imamate, Shia, Imami, Sunni, al-Nawbakhti

JEL Classification: F1, F31

*Doktora Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kahramanmaraş, Türkiye,
<https://orcid.org/0000-0001-7362-9238>, altintasahmet-46@hotmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Background:

This article explores the concept of *taqiyyah* in Islamic thought, focusing on its historical development from its origins in early Islamic persecution to its later adoption and interpretation, particularly within Shī'a Islam, influenced by socio-political pressures.

Research purpose:

The purpose of this research is to examine the concept of *taqiyyah* in Islamic thought, particularly within the context of Shī'a Islam, analyzing its historical development, doctrinal implications, and the socio-political factors that influenced its practice and interpretation.

Methodology:

This research employs a qualitative and historical methodology, analyzing classical and contemporary Islamic texts, including the Qur'an, Hadith, and works by key scholars from both Shī'a and Sunni traditions, to examine the doctrinal evolution and socio-political context of *taqiyyah* in early Islam, particularly within the Shī'a community under the Umayyad and Abbasid periods.

Findings:

The findings of this research indicate that *taqiyyah* originated during the early Islamic period as a defensive measure against persecution, particularly in the context of the Meccan period, and was later expanded within the Shī'a community as a doctrinal tool, often in response to political pressures from the Umayyad and Abbasid caliphates, while its use among Sunni Muslims remains largely limited to interactions with non-Muslims.

Conclusion:

In this study on al-Nawbakhti's conception of *taqiyya*, we reached the following conclusions regarding the views of al-Nawbakhti and other schools of thought on this issue, using classical and contemporary works, especially al-Nawbakhti's own writings, that have been penned on this subject:

The issue of *taqiyya* in Islam first emerged during the Meccan period, when the pagan Quraysh subjected the Muslims to severe persecution in an attempt to force them to abandon their faith, even threatening them with death. As a result, some Muslims, like Ammar ibn Yasir, despite having faith in their hearts, were able to save their lives by verbally renouncing Islam. This form of *taqiyya* is supported by Qur'anic verses and the sayings of the Prophet Muhammad and is accepted by all Islamic sects as a lawful dispensation. However, this type of *taqiyya* pertains to the interaction between Muslims and non-Muslims. Based on our findings, apart from the Shi'a groups, it has not been considered permissible for one Muslim to practice *taqiyya* against another Muslim. Such behavior would not be *taqiyya*, but rather deceit and lying towards fellow Muslims, which is incompatible with the general ethical principles of Islam.

Furthermore, resorting to *taqiyya* is considered an exceptional dispensation and does not have any inherent connection to belief. According to our findings, the practice of *taqiyya* has been misapplied by all Shi'a groups under the Shi'a umbrella—except for the Zaydi Shi'a—who deviated from its original purpose. Instead of being a dispensation for Muslims in danger from non-Muslims, it was widely applied against Muslims who did not accept Shi'a thought, and attempts were made to turn it into a doctrinal issue. Among Shi'a groups, it is understood that those who view *taqiyya* as a matter of belief are primarily from the Imami Shi'a. Of course, there are also Imami Shi'a scholars who do not share this view.

Additionally, it is important to note that the concept of *taqiyya* within Shi'a thought did not arise spontaneously. It has deep historical roots, and one of the main factors behind it is undoubtedly the oppressive political environment of the time. Shi'a Muslims were continually subjected to pressure from the Umayyad and Abbasid regimes, and perhaps because of this, they had to adopt *taqiyya* as a protective shield in order to avoid persecution. It is understandable that societies living under constant oppression might sometimes resort to irrational or unorthodox solutions.

Therefore, while it is important to critique those who resorted to *taqiyya* in ways that conflict with Islamic principles, it is equally necessary to question the oppressive political regimes that forced them into such situations. The *taqiyya* theory created by the Shi'a community, as much as it conflicts with the universal principles of Islam, also contrasts with the Qur'anic principle that there should be no compulsion in religion.

Thus, it is possible to argue that the fundamental cause behind the emergence of *taqiyya*—which is not in line with the core philosophy of the Qur'an and Sunnah—was the oppressive socio-political factors of the time.

Certainly, it can be said that al-Nawbakhti, a member of the Imami Shi'a, was influenced by the socio-political pressures of his era. It is a historical fact that during the 3rd and 4th centuries AH, the Abbasid caliphs were not particularly favorable toward Shi'a Imami thought, fearing that Shi'a Imami leaders might claim political authority. Al-Nawbakhti, being keenly aware of the political context, likely concealed his Imami Shi'a identity to avoid the pressures of the official regime. However, it is important to emphasize that concealing one's sectarian identity is not a matter for criticism, as no one is obliged to openly declare their sectarian affiliation.

1.GİRİŞ

Günümüz İslam dünyasında bidayetden günümüze varlığını devam ettiren iki ana mezhep vardır. Onlardan birisi Ehl-i Sünnet diğeri ise Şîa'dır. Şîa şemsiyesi altında günümüze dek varlığını sürdüren en büyük grup ise İmamiyye'dir. Takıyye anlayışının İmamiyye doktrininde önemli bir yeri vardır. Zira takıyye anlayışı, Şîi İmamiyye'nin tarihi gelişimini ciddi manada etkilediği gibi bu ekolün kimlik kazanmasında ve varlığının özgün bir şekilde devam ettirilmesinde de inkâr edilemez katkılar sunmuştur (Alkan, 2006: 4). Nevbahtî de İmamiyye Şîa'sına mensup önemli bir alimdir. Zira Nevbahtî, İmamiyye Şîa'sının imâmet nazariyesinin temel kodlarını derli-toplu bir şekilde ilk defa kitaplaştıran bir alimdir. Buna rağmen O, kitabının hiçbir yerinde doğrudan İmamiyye Şîa'sından olduğunu belirtmemektedir. Oysaki Nevbahtî'nin sadık bir İmamiyye mensubu olduğu hem İmamiyye Şîa'sı alimleri hem de diğer mezheplere mensup alimlerin kaleme aldığı kaynaklarda açık bir şekilde belirtilmektedir. Halbuki hem Şîi alimler hem de diğer ekollere mensup alimler açık bir şekilde hangi ekolden olduklarını ifade ederken Nevbahtî'nin hangi fırkadan olduğu noktasındaki ketum davranışı takıyyecilik açısından dikkat çekici bir durum olduğu anlaşılmaktadır. İşte bu düşünceden hareketle Nevbahtî'nin, neden mezhebî meşrebini açık bir şekilde dile getirmekten imtina etmesi acaba bir takıyyecilik sonucu mudur? Bu konuda bir araştırma yapmayı İslam Mezhepleri Tarihi açısından gerekli gördük.

Takıyye kavramının sözlük ve terim tanımları:

a- Sözlük Tanımı: Sözlükte korunmak, sakınmak ve çekinmek anlamındaki *ittekâ* veya korumak, saklamak anlamındaki *vikâye*'den gelen *takıyye*, korunmak ve sakınmak demektir. Arapça'da *tevakkaytü*, *ittekaytü* ifadesi, sakındım, çekindim veya korudum anlamına gelen ifadelerdir. Lisan-ü'l-Arap da yer alan bilgilere göre *takıyye* kavramı *v-k-y* kökünden masdar olarak kabul edilmektedir. Aynı kökten *vikaen*, *vekaen* ve *vikaye* kalıbında masdar türleri de gelmektedir. Hepsi de *bir şeyden korunmak* anlamında kullanılmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de *takıyye* şekliyle geçmemekle beraber: “*Müminler müminleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesin. Kim bunu yaparsa artık Allah'la olan bağını koparmış demektir. Ancak onlardan gelebilecek bir tehlikeden korunmanız başkadır. Allah kendisi hakkında sizi uyarıyor. Sonunda dönüş Allah'adır.*” (Ali İmran 3/28) âyetinde *tukah* kelimesini *takıyyeten* şeklinde okuyan kıraat alimleri de vardır (İbn Manzur, 1300/1882:15/401-402). Bunun yanında *takıyye* kelimesi hem fiil hem de masdar olarak Kur'an'da çokça yer alan bir kavramdır. Diğer taraftan *takıyye* kelimesini *ganiyyeten* vezninde masdar olduğunu söyleyenler de vardır. Bu durumda da sakınmak manasınadır (Mütercim Âsım Efendi. 2013: 6/6038). *Takıyye* kelimesinin *takva* ile kök ve anlam bakımından irtibatı vardır. Bu duruma göre de *takıyye* muayyen bir kuvvete karşı nefsi korumaktır. Bu da aynı şekilde korku ile irtibatlı bir anlamdır. Zira hem *takvanın* hem de *takıyyenin* temelini korku ve korunma oluşturmaktadır. Nitekim *takva*, büyük bir kuvvete, yani Hz. Allah'ın gücüne boyun eğerek azabından korkup bütün yasaklardan kendini korumaktır. *Takıyye* de aynı kökten geldiğine onun manasında da korku ve korunmak vardır (er-Râgıb el-İsfehânî, 1407/1987: en-Nisâbü'rî, 1381/1962: I/166-168; Ünal, 1986: 517).

b) Terim Tanımı: İslam mezhepleri arasında takıyye konusunda ittifakla kabul ettikleri bir terim tanımını olmadığı anlaşılmaktadır. Zira her ekol, İslam tarihi süreci içerisinde buldukları sosyo-politik ortama uygun olarak söz konusu kavramı tanımlama yoluna gittikleri anlaşılmaktadır (İrfan, 1397/1977: 113, 114). Bununla beraber Müslümanlar için bir can tehlikesi söz konusu olduğunda kişinin kalbindeki imanını gizleyerek takıyyede bulunmasına ruhsat verildiği de hemen her mezhepte kabul görmüş bir durumdur. Ancak onun üzerinde münakaşa yapılan şey daha çok bir itikadî boyutunun olup olmamasıdır (İlhan, 1985: 2). Takıyye kavramının birçok tanımının yanında bir insan için hayatî bir tehlike karşısında kişinin inancı gizlemesi şeklinde yapılan tanımdır. Takıyyenin uygulama şekli İslam mezhepleri tarihinde farklı boyutlarda kendini göstermiş olmakla beraber daha çok Şîî literatürde imâmet teorisiyle ilintili bir itikad nazariyesi haline getirilmiştir. Takıyye, Şîilik ile öyle özdeşleşmiş bir kavram haline gelmiştir ki artık İslam Mezhepleri Tarihinde takıyye deyince ilk akla gelen Şîa düşüncesidir. Şîî düşüncenin takıyye anlayışını bu boyuta taşımasının en önemli sebeplerinden biri ise imâmet temelli bir inanç sistemi tesis etmiş olmasıdır. Takıyyecilik ise imamet teorisinin en önemli ayaklarından birini teşkil etmektedir. İmâmet teorisinin diğer ayaklarının ise bedâ (İlhan, 1992: 5/290), rec'at (Üzüm, 2007/34/504) ve gaybet (İlhan, 1992: 5/290-291) gibi imametle doğrudan alakalı kavramlar olduğunu söylemek mümkündür. Daha önce de ifade edildiği üzere çok az istisnaî durumlarda başvurulabilecek bir ruhsat olarak müsaade edilen takıyye prensibi daha çok Kur'an-ı Kerim'in bazı ayetlerine dayandırılmaktadır:

1- *“Müminler müminleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesin. Kim bunu yaparsa artık Allah'la olan bağını koparmış demektir. Ancak onlardan gelebilecek bir tehlikeden korunmanız başkadır. Allah kendisi hakkında sizi uyarıyor. Sonunda dönüş Allah'adır”* (Ali İmran, 3/28).

Bu âyetin takıyye ile ilgisi: Tefsirlerde, söz konusu ayetin sebab-i nüzül-ü olarak Medine'de bazı Müslümanların Yahudiler ve müşriklerle kendi varlık ve inançlarını tehlikeye sokabilecek dostluklar kurmalarına ilişkin değişik olaylar nakledilir. Bunlardan birisi de şöyledir: Medine'deki bazı Yahudiler fırsat buldukça ensardan bazı Müslümanlarla gizli gizli bir araya gelerek onları dinlerinden vazgeçirmeye çalışıyorlardı. Bu Durumu farkedenden Rifâa b. Münzir, Abdurrahman b. Cübeyr ve Saîd b. Hayseme gibi müminler söz konusu Müslümanları dikkatli olmaları konusunda uyardılar. Onlar bu uyarıyı dikkate almayıp Yahudilerle yakın ilişkilerini sürdürdüler. Bu olay üzerine bu âyetin nâzil olduğu ifade edilmektedir. Söz konusu ayette dikkat çekilen husus, burada dost edinilmemesi istenenlerin müşrikler, münafıklar ve genel olarak tüm kafirlerdir. Ayrıca bu yasak sadece nüzul sebebinde yer alan Müslümanlarla sınırlı olmayıp evrensel boyutta bütün zamanlarda geçerli genel bir ifadedir. Söz konusu âyet dikkatlice incelendiğinde görülmektedir ki, bir taraftan imana zarar veren dostluklar kesin bir dille yasaklanırken diğer taraftan da bazı istisnaî durumlar dile getirilmektedir. Zira *onlardan gelebilecek bir tehlikeden korunmanız başkadır* ifadesinden bazı insanların şerrinden korunmak için, gerçek niyet belli edilmeden onların arzusuna uygun hareket etme anlamına gelen takıyye ruhsatına işaret edilmiştir. Ancak buradaki ruhsat, istisna ifadesinde geçen ve korunma maksatlı bir takıyye olup, olduğundan farklı görünmeyi sürekli bir davranış biçimi haline getirmesi anlamında kullanılan takıyye değildir. Nitekim birçok âyet ve hadisten anlaşılacağı üzere Müslümanların itikadî değerlerini ihlâl etmedikçe, gelebilecek birtakım zararları engelleme amaçlı söz ve davranışlarında gerçek inanç ve düşüncesini gizleme izni verildiği anlaşılmaktadır. Fakat bu ruhsatın sadece zaruretten doğan istisnaî bir durum olduğu, amacı dışına çıkıp müsaade edilen sınırları aştığında ve süreklilik haline geldiğinde, âyette korunulması isten zararlardan çok daha büyük zararlara yol açacağı, psiko-sosyal açıdan karakter bozukluğuna yol açacağı ve beşerî ilişkilerde güveni sarsacağı, bunun ise İslâm'ın genel ilkeleriyle bağdaşmayacağı unutulmamalıdır (Karaman, 2017: 1/536-541).

2- *“Kim iman ettikten sonra Allah'ı inkâra sapsa -kalbi imanla dolu olduğu halde baskı altında kalanın durumu müstesna olmak üzere- kim kalbini inkâra açarsa işte Allah'ın gazabı bunlaradır; bunlar için çok büyük bir azap vardır”* (en-Nahl, 16/106)

Bu ayete göre bir insan Müslüman olduktan sonra inancından dönerse dinden çıkmış olup mürted olur. Yani kendi özgür iradesiyle inancını terk edip dinsizliğe saparsa ya da başka bir batıl dini benimserse o kişi Hz. Allah'ın gazabına uğrar ve çok çetin bir azapla cezalandırılır. Çünkü iman etmek kendi hür iradesiyle bir gönül işi olduğu gibi, inkâr etmek ya da irtidat etmek de aynı şekilde kendi hür iradesi ile gerçekleşen bir olaydır. Buna göre bir kişi iman esaslarını kısmen veya tamamen, bilerek ve isteyerek reddederse imandan çıkmış olur. Lakin kişinin böyle bir isteği ve niyeti olmadığı halde kafirler tarafından ölümle tehdit edilirse, yani söz konusu âyette de ifade edildiği gibi *kalbi imanla dolu olduğu halde* ağır baskı altında kalırsa bu baskıdan dolayı görünüşte inancının aksini beyan etmesinde ya da bir davranışta bulunmasında kişi mümin olmaktan çıkmaz. Bu ruhsata, akaid dilinde takıyye denilmektedir. Ancak bu baskıya ve ölüm tehdidinde rağmen inandığı gibi konuşmaya veya davranmaya da azîmet denir ki, azimet ile amel etmek ruhsat ile amel etmekten daha evla sayılmıştır (Karaman, 2017: 3/443-444; Öz, 2010: 39/453).

3- *“Firavun ailesinden olup imanını gizleyen bir mümin kişi şöyle dedi: “Adamı, ‘Rabbim Allah’tır’ dediği için öldürecek misiniz? Oysa o size rabbinizden âyetler getirmiştir. Eğer yalancı biriye yalanı kendi zararınadır; ama eğer doğru söylüyorsa size bildirip uyardığı şeyin bir kısmı başınıza gelecektir. Hiç kuşku yok ki Allah, aşırılığa sapmış, yalancı kimseyi doğru yola ulaşturmaz.”* (el-Mü’min, 40/28).

Tefsirlerde bu ayette mümin olduğu halde imanını gizleyen kişinin Kıptî asıllı ve Firavun’un ailesinden olduğu ifade edilmektedir. Söz konusunda âyette ismi zikredilmeyen bu Müslümanın dinî arayışı olan, bu hususta düşünüp taşınan akli selim sahibi ve erdemli biri olduğu anlaşılmaktadır. Zira sürekli bir arayış içinde olan bu erdemli kişi, Hz. Mûsâ’nın davetini duyunca aradığı gerçeği bulduğunu düşünmüş ve ona iman etmiştir. Bu Müslüman daha sonraki yıllarda Firavun’un Hz. Mûsâ’yı öldürmeye karar verdiğini öğrenince Firavun’a gelerek bu kararından vazgeçirmek istemiş, Firavun ise kendi toplumundan olduğu için onu suçlamamış ve tavsiyesini dikkate alarak Hz. Musa’yı öldürmekten vaz geçmiştir. Tefsirlerde buna bağlı olarak şu rivayet de almaktadır: Ukbe b. Ebû Muayt isimli Mekkeli müşrik, Beytullah yakınında bulunan Hz. Muhammed’e saldırarak boğazına sarıldığını gören Hz. Ebû Bekir, saldırganının ellerini tutarak Hz. Peygamber’i kurtarmıştı. Bu olayla ilgili, Hz. Ali’nin, Allah’a yemin ederim ki Ebû Bekir’in davranışı Firavun ailesinden olan mümin kişininkinden daha da önemlidir. Çünkü o kişi imanını saklamıştı, oysa Ebû Bekir inandığını açıkça ifade etmiş, malını ve canını bu yola adamıştır dediği rivayet edilir (Karaman, 2017: 4/656-658). Görüldüğü gibi bu ayetlerde müminlerin kendilerinden olanları bırakıp kâfirleri dost edinmemeleri, ancak onlardan sakınıp korunma halinin bundan istisna edildiği; kalbi imanla dolu olduğu halde küfür ve inkâra zorlanan kimsenin mâzur sayıldığı ve Firavun’un tebaasından olup imanını gizleyen kimseden övgü ile bahsedildiği ifade edilmektedir (Öz, 2010: 39/453).

Bu manada takıyye, Hz. Peygamber’in hadislerinde de yer aldığı görülmektedir. Fakat Hz. Peygamber’in, bu ruhsatı, müminlerin kendilerinden olanları bırakıp kâfirleri dost edinmemelerini, ancak onlardan sakınıp korunma halinin bundan istisna edildiğini belirten Ali İmran, 3/28. âyetine dayandığı anlaşılmaktadır. Zira yukarıda bahsi geçen âyetlerden de anlaşılacağı üzere can tehlikesi mevzu bahis olduğunda kafirler karşısında Müslümanın imanını gizleyebileceği kabul edilmiştir. Nitekim rivayetlerde ilk Müslümanlardan olan Ammâr ile eşi Sümeyye ve oğulları Yâsir’in Mekkeli paganistler tarafından dinden dönmeye zorlanmışlar, babası ile annesi bunu reddedince öldürülmüşler; Ammâr ise eziyetlere dayanamayıp sözle inkârda bulunmuştur. Daha sonra durumu Hz. Peygamber’e bildirdiğinde O, cebir karşısında böyle davranılabileceğini söylemiştir. Böylece hem ayetlerde hem de Hz. Peygamber’in ifadelerinde kalbinde imanı korumak şartı ile can tehlikesinin olduğu durumlarda takıyye yapmak bir ruhsat sayılmıştır. Bununla beraber herhangi bir Müslüman can tehlikesiyle karşı karşıya kalsa bile yine de takıyyeye başvurmayıp ölümü tercih etmesi hemen bütün İslâm ekollerince daha üstün bir davranış olarak değerlendirildiği de bir gerçektir (Öz, 2010: 39/453). Ayrıca Kur’an ve Sünnet’te bir mümin sadece kafirler karşısında zor durumda kaldığında takıyye taktiğine baş vurabileceği ifade edilirken kesinlikle bir müminin diğer

mümin ve müminlere karşı, Müslümanlar arasında bir takıyyeden söz edilmemektedir. Bu da bize Müslümanlar arasında takıyyenin caiz olmadığını göstermektedir. Bunun gerekçesini söyle ifade etmek mümkündür: Kur'an ve Sünnet'te yer alan takıyye meselesi bir müminin kafirler tarafından inkara zorlanırsa ve ölümle de tehdit edilirse o zaman takıyye taktiğine baş vurmasına ruhsat verilmektedir. Müslümanlar arasında ise böyle bir durum söz konusu olamaz, zira hiçbir Müslüman diğer bir Müslümanı inkara zorlayamaz. Öyle ise Müslümanlar arasında takıyyeciliğe cevaz verilemez. Dahası bir kişinin, Müslümanlara karşı takıyyeciliği yalan ve nifak olarak nitelendirilmektedir. Zira yukarıda da ifade edildiği gibi takıyye yapmak ancak kafirlere karşı şartları oluştuğunda kullanımına cevaz verilmiştir. Nifaka ise hiçbir durum karşısında müsamaha gösterilmemiştir. Genel olarak İslam dünyasında Kur'an ve Sünnet'ten çıkarılan hükümlere göre bir müminin ancak kafirler karşısında can tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı hallerde hayatını tehlikeye sokmamak açısından imanını gizlemesi, yani takıyye yapması bir ruhsat olarak değerlendirilirken buna rağmen daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan itikadi ve siyasi fırkalar tarafından farklı yaklaşımların olduğu da görülmektedir.

2.TAKİYYE ANLAYIŞLARI

Bu bölümde İslam Mezhepleri Tarihinde itikadî ve siyasî ekollerin kronolojik sıraya göre kısaca takıyye anlayışlarına yer verilecektir.

a) Haricîlerin takıyye anlayışı: İslam Mezhepleri Tarihinde ilk ortaya çıkan fırkalardan biri olan Haricîler (Fığlalı, 1997: 16/169), genel olarak takıyye düşüncesini benimsemedikleri görüntüsü vermekle beraber onların alt kollarından biri olan Necedât başta olmak üzere bazı Haricî grupların Ali İmran suresi 28. ve Mü'min süresi 28. Ayetlerinden hareketle bu yöntemi câiz gördükleri anlaşılmaktadır (Şehristanî, 2006: 1/122, 125). Ancak yine de İslam mezhepleri arasında bu anlayışa en mesafeli olan fırkanın Haricîler olduğunu söylemek yerinde bir tespit olacaktır. Zira söz konusu fırka mensupları Şiî düşüncenin tam tersi olarak inandıkları prensipleri kayıtsız ve şartsız dile getirmeyi tercih ettikleri de tarihi bir gerçektir (Şehristanî, 2006: 1/122,125). Bu açıdan bakıldığında genel olarak bu yapının takıyye anlayışının karşısında bir pozisyon aldıklarını ifade etmek gerekmektedir. Burada şunu hemen ifade etmek gerekir ki İslam dünyasında siyasi ve itikadi arenada ortaya çıkan her oluşum kendi savlarını Kur'an ve Sünnet'e doğrulamaya çalışmışlardır. Haricîler de aynı taktiklere baş vurmaktan geri kalmadıkları anlaşılmaktadır (Fığlalı, 1997: 16/170). Zira Haricîler de aynen diğer fırkalar gibi kendi görüşlerini Kur'an ve Sünnetle kendi teorilerini destekleme ihtiyacı duymuşlardır. Nitekim Haricî gruplar kendi görüşleri doğrultusunda hareket etmeyen İslam devlet başkanlarına karşı açık bir şekilde ayaklanmanın dini bir zorunluluk olduğunu savunarak takıyyeciliğin doğru bir davranış olmadığını savunmuşlardır. Bu noktada görüşlerini desteklemek için "*Kendilerine, "Elinizi savaştan çekin, namazı kılın ve zekâtı verin" denilen kimseleri görmedin mi? Sonra onlara savaş farz kılınca bir de gördün ki, içlerinden bir grup Allah'tan korkar gibi, hatta daha fazla bir korkuyla insanlardan korkuyorlar da, "Rabbimiz! Savaşı bize niçin yazdın, bizi yakın bir süreye kadar geri bıraksan olmaz mıydı?" diyorlar. Onlara de ki: "Dünya menfaati önemsizdir, Allah'tan korkanlar için âhiret daha hayırlıdır ve size zerre kadar haksızlık edilmez" (en-Nisa, 4/77); "Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse bilsin ki Allah öyle bir kavim getirecektir ki Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler; müminlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı vakarlıdır; Allah yolunda cihad ederler ve hiç kimsenin kınamasından korkmazlar. İşte bu Allah'ın dilediğine verdiği bir lütfudur. Allah'ın lütfü geniştir; O, her şeyi bilir."* gibi ayetleri delil getirmekten de geri durmamışlardır. Ancak bu ayetler onların görüşlerini destekler mahiyette midir? Buna evet demek bir zor gözüküyor, zira bu ayetlerden ilki Mekke döneminde ilk Müslümanlar birçok baskı ve işkencelere maruz kalmışlar, henüz savaş izni gelmediği için de şiddete şiddetle mukabele edemiyorlardı. Müminler, bu durumdan muzdarip olup zaman zaman Hz. Peygamber'den Müşriklere karşı savaşmak talebinde bulunmuşlardı. Ancak Mekke döneminde Müslümanların müşriklerle savaşma izni çıkmamıştı. Görüldüğü üzere bu ayet kafirlerle Müslümanların arasında bir mücadeleden bahseden bir ayettir (Karaman, 2017: 2/97-98).

İkinci ayet ise Medine döneminde münafıkların Müslümanlara verebilecekleri zarar ve tehlikelere dikkat çekmek için nazil olan bir ayettir (Karaman, 2017: 2/295-297). Haricîler ise kafir ve münafıklara karşı değil, Müslümanlara ve onların devlet başkanlarına karşı ayaklanmayı savunmaktadırlar. Dayanak olarak da bu ayetleri ileri sürmektedirler. Ancak söz konusu ayetler, onların görüşlerini desteklemek şöyle dursun, tam tersi Müslümanların müşrik ve münafıklara karşı birlik ve beraberlik içerisinde karşı durmalarını öğütlemektedir. Yani söz konusu ayetlerin Haricîlerin savlarına medar olacak mahiyette olmadıkları anlaşılmaktadır.

b) Şîa'nın takıyye anlayışı: Takıyye kavramını Müslümanlar arasında ilk olarak bazı Hâricî gruplar kullanmış olsalar da bu düşüncüyü bir inanç esası haline getirenler şüphesiz ki Şîi şemsiyesi altında yer alan fırkalar olmuştur (Hakyemez, 2004: 129-146). Kur'an ayetlerinde ve hadis-i şeriflerde bir mümin ancak kafirlerin elinde can tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı durumlarda hayatını kurtarmak amacıyla ve kalbinde imanını muhafaza etmek şartıyla takıyye taktiğine başvurabileceği ifade edilmektedir. Daha önce bu konuda yer alan ayet ve hadislere yer verilmişti (Ali İmran, 3/28; en-Nahl, 16/106; el-Mü'min, 40/28). Şunu hemen ifade etmek gerekir ki Kur'an ve Sünnet, sadece mümin ile kafirler arasında mümin aleyhinde cebir ve ikrah söz konusu olursa o zaman takıyye taktiğine başvurulabileceği ifade edilirken kesinlikle Müslümanlar arasında bir takıyyeden söz edilmemektedir. Zira hiçbir Müslüman diğer bir Müslümanı inkara zorlaması düşünülemez. Buna göre Müslümanlar arasında takıyyeciliğin kesinlikle caiz olamaması gerekir. Kendi mahallinde ifade edileceği üzere Şîa dışında bütün itikadi ekollerin görüşü de bu doğrultuda iken Şîa, takıyye ruhsatını, kafirler karşısında bir can tehlikesi söz konusu olduğu yerlerde başvurulabilecek bir taktik olmaktan çıkararak onu, kafirlerden daha çok Müslümanlar arasında mezhebî mülahazalarla muhalif kabul ettikleri herkese karşı gerçek inanç ve asıl niyetin gizlenmesini bir iman meselesi haline dönüştürdüğü anlaşılmaktadır. Şîa'nın bu anlayışı ise Müslümanlar arasında içi başka dışı başka bir pozisyona düşmelerine yol açtığı da inkâr edilemez bir gerçektir. Oysaki Müslümanlar arasında içi başka dışı başka bir uygulama nifak (Alper, 2020: 31/564) alameti olarak görülmektedir. İslam inancında hiç hoş görülmeyen bu durum birçok topluluk içinde inancı farklı olduğu halde bunu açığa vurmeyen, inanmış gibi görünerek durumu idare eden ve amacına ulaşmayı hedefleyen insanların da mevcudiyeti bir realite olarak ortada durmaktadır. Nifak denilen bu davranış biçiminin sebebi ya kişinin ve grubun zayıf olması veya bir taktik ve yöntem olarak bunu tercih etmesinden kaynaklandığı söylenebilir (Karaman, 2017: 1/79-80).

Şîa'nın özellikle de İmamiyye Şîa'sının takıyye anlayışının oluşmasında en belirgin faktörün onların daha çok Ehl-i Sünnet akideye sahip yönetimler hâkimiyeti altında yaşamak zorunda kalmış olmaları ifade edilmektedir. Bu sebeple onlar, bir azınlık psikolojisine kapılarak diğer bütün Müslümanları hasım olarak algılama, dolayısıyla da onlara karşı koşulsuz olarak takıyye yapma lüzumu hissettikleri ifade edilmektedir (Öztürk, 2012: 119-120; Çayıröglü, 2013: 217). Nitekim Şîa özellikle de İmamiyye Şîa'sı, takıyye düşüncesini bir itikadi boyuta taşıyarak idaresi altında oldukları yönetime karşı isyan etmeye ve üstünlük kurmaya elverişli bir ortam oluşuncaya kadar imamet inancı noktasında kendi görüşlerinden olmayanların baskısından kurtulmak ve özellikle yöneticilerin dikkatini çekmemek için takıyye taktiğini bir iman doktrini formatına soktukları anlaşılmaktadır. Bu cümleden olarak Şîi, Hz. Ali'nin ilk üç halife Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın hilâfetini kabul etmesini, onun takıyye yapmasına bağlamaktadır. Aynı şekilde Hz. Hasan'ı Hz. Muaviye ile anlaşmaya zorlayan sebebi de yine takıyyecilik taktiğine bağladıkları anlaşılmaktadır. Hatta İmamiyye Şîa'sı, daha sonra gelen imamların mevcut idareye boyun eğip isyanı caiz görmemelerini de takıyyeciliğe dayandırdıkları görülmektedir (Öz, 2010: 39/453; Çayıröglü, 2013: 216). İmamiyye Şîa'sı, takıyyecilik teorisini öyle bir boyuta taşımıştır ki, takıyyesi olmayan bir Müslümanın dininin de olmayacağını, dinin onda dokuzunun takıyyeden oluştuğunu, takıyyeyi terk eden kimsenin namazı terk edenle aynı değerlendirilmesi gerektiğini ve takıyyesi olmayan Hz. Allah'a, Hz. Peygamber'e ve imamlara muhalefet etmiş olacağı gibi çok aşırı bir noktaya savruldukları görülmektedir. Kur'an ve Sünnete göre sadece müminlerle kafirler arasında

çok darda kaldığında bir ruhsat olarak görülen takıyye anlayışı, Şîa inancında mezhebî açıdan muhalif Müslümanlara karşı her yerde takıyye yapmanın zorunlu hale getirilmesi, onun önemli bir mezhep prensibi kabul edildiğini de göstermektedir. Bu bağlamda takıyye prensibi İmamiyye Şîa'sıyla o kadar özdeşleşmiştir ki takıyyeden söz edilince hemen akla gelen bu fırka olmaktadır. Bu konuda İmamiyye Şîa'sının dikkat çeken diğer bir özelliği de 12. İmam Mehdi'nin gaybetinden tekrar zuhur etmesine kadar geçen süre içerisinde Şîilerin takıyyeciliğinin vacip bir görev olması; İmam Mehdi'nin zuhurundan sonra ise takıyyeciğe gerek kalmaması inancıdır (Küleynî, 1428/2007: 572-575; Çayiroğlu, 2013: 217). Sonuç olarak takıyye hemen bütün Şîî fırkalarının uygulanan bir esas kabul edilmekle beraber bu kavram daha çok İmamiyye Şîa'sı ile özdeşleştiği görülmektedir. Kur'an ve Sünnete göre sadece herhangi bir Müslümanın kafirler karşısında ölüm tehlikesiyle baş başa kaldığında baş vurabileceği bir ruhsat olmasına rağmen nerede ise Şîa şemsiyesi altında yer alan bütün ekollere göre kendi mezheplerinden olmayan bütün Müslümanlara karşı uygulayarak kendi emellerine ulaşabilmek için söz konusu ruhsatı alet ettiklerini söylemek mümkündür. Ancak bu zihniyetin, Hz. Peygamber'in "*Bizi aldatan bizden değildir.*" (Müslim, İman 164; Ebu Davud, Büyü', 50) ikazına karşı, "*Takıyyesi olmayanın dini de yoktur* (Rıza'l-Muzaffer, 1978: 67; Çayiroğlu, 2013: 217) felsefesini icat ettiklerini söylemek yerinde bir tespit olacaktır. Yani Şîa'nın bu sloganı Hz. Peygamber'in bir Müslümanın diğer bir Müslümanı aldatmasının dinen ve ahlaken ne kadar sakıncalı olduğu konusundaki koyduğu evrensel ilkelerle örtüşmemektedir.

c)Mu'tezile'nin Takıyye Anlayışı: Mu'tezilî düşüncede takıyye kavramı, genel olarak inanç esasları arasında görülmemiştir. Bu şemsiye altında toplanan grupların her ne kadar bazı dönemlerinde kendilerini korumak amacıyla, kendi mezhepsel düşüncelerini gizlemek zorunda kalsalar da onların bu durumu takıyyeciliği benimsedikleri anlamına gelmez. Bu açıdan bakıldığında genel çerçevede Mu'tezile'nin de tıpkı Hariciler gibi işin başlangıcında takıyyeciliği benimsemediğini söylemek mümkündür. Zira onlara göre iyilikleri tavsiye etme ve kötülükleri de yasaklama, diğer bir ifade ile emr-i bi'l-ma'ruf ve'n-neh-yi ani'l-münker her Müslümanın uyması gereken bir dini kuraldır. Bu nedenle Mutezile mezhebinde takıyye uygulamasına izin verilmesi en azından mantık olarak mümkün görülmemektedir (Kadı Abdülcebbar, 20/290; Dalkılıç, 2003: 124).

d)Ehl-i Sünnet'in Takıyye Anlayışı: Ehl-i Sünnet çatısı altında bulunan mekteplere göre bir Müslüman, kafirler elinde can tehlikesiyle karşı karşıya kaldığında, sadece dil ile takıyye yapılmasında ruhsat olduğu noktasında icma vardır. Hatta İmam Gazali'ye göre bir müminin canı kafirler elinde yok olmakla karşı karşıya kalırsa o müminin takıyye yapması vaciptir (Gazali, 1394/1974: 3/307). Zira her Müslümanın hayatı Hz. Allah katında çok kıymetlidir. Hayatını kurtarmak için dil ile inkarda bulunması hayatını riske atmasından evladır. Bu bağlamda İbn Hazm'ın da aynı minvalde görüş belirttiği nakledilmektedir (Emin, Abdullah, 1406/1986: 31). Bu noktada Ehl-i Sünnet alimlerinin takıyye'ye yalnız dil ile olmak kaydı ile izin verdiklerini, fiil ve amelle takıyye yapılmasının caiz olmadığı konusunda hemfikir olduklarını söylemek gerekir (Dalkılıç, 2003: 124). Bu bağlamda bazı Sünnî alimlere göre "*Müminler müminleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesin. Kim bunu yaparsa artık Allah'la olan bağı koparmış demektir. Ancak onlardan gelebilecek bir tehlikeden korunmanız başkadır. Allah kendisi hakkında sizi uyarıyor. Sonunda dönüş Allah'adır*" (Âli İmrân, 3/28) ayetinden hareketle herhangi bir mümin ölüm ve işkenceden kurtulmak için başka türlü davranması bir ruhsattır (Serahsî, 34/ 45). el-Cessâs da söz konusu ayette geçen *ancak onlardan sakınmanız müstesnadır* kısmını izah ederken hayatınızın veya bazı uzuvlarınızın imha edilmesinden korkmanız halinde sadece dil ile hayatı kurtarmada ya da büyük bir zararı önlemede bir ruhsat olduğunu beyan etmektedir (el-Cessâs, 1335/2012: 2/9). Hatta bu bağlamda Hanefî alimlerin bunun ikrah-ı mülci ânında kullanılabilir bir ruhsat olduğunda müteffik olduklarını söylemek mümkündür (Dalkılıç, 2003: 133).

Müfessir Kurtubî de bu konuda Hasan Basrî'den naklen "*Müslümanlar için takıyye ruhsatını kullanmak kıyamete kadar câizdir. Ancak bu ruhsatın kâfirlere dalkavukluk ve şirin görünmek için kullanılması haram olur.*" dediğini ifade etmektedir (Kurtubî, 1967: 4/57). Ancak burada şunu da ifade etmek gerekir ki bazı Ehl-i Sünnet alimlerine göre takıyye davranışı peygamberlere ve

alimlere caiz değildir. Zira Hz. Allah: “*Ey Resul! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan onun elçiliğini yapmamış olursun. Allah seni insanlardan koruyacaktır. Doğrusu Allah kafirler topluluğuna rehberlik etmez*” (el-Mâide, 5/67) buyurarak gerçekleri olduğu gibi anlatmayı emretmektedir. Nitekim Mu‘tezile’nin halku’l-Kur’an görüşünün devlet eliyle zorla kabul ettirmeye çalışıldığı dönemde yani tarihe *mihne* olayı olarak geçen o sıkıntılı dönemde Abbâsî devletinin bu zorbalığına karşı çıkan başta Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) olmak üzere pek çok İslâm âlimi, bu tutumlarından dolayı mahkûm edilip işkenceye maruz kalmışlardır. Hatta bu konuda Ahmet b. Hanbel’i hapisanede ziyaret eden amcası İshak b. Hanbel ile aralarında şöyle bir konuşmanın geçtiğinden söz edilmektedir: Amcası İshak, Ahmet b. Hanbel’e “*Hapishanede senden başka kimse kalmadı, sen de onların dediğini kabul et ve kurtul*” değinde, Ahmet b. Hanbel, “*Amca! alim takıyye ile, cahil cehlinden ötürü cevap verirse, hakikat ne zaman ortaya çıkacak? Cevabını vermiştir*” (İlhan, 1985:165). Ebû Zehra da Ahmet b. Hanbel doğrultusunda görüş beyan ederek bu bağlamda şu ifadelerle yer vermektedir: İslam ülkelerinde takıyyecilik, İslam’ın genel ve evrensel prensibi olan ma‘rufu emretmek ve münkeri yasaklamak ilkesiyle çeliştiğini beyan etmektedir (Ebû Zehra, 1996: 484). Anlaşılan o ki Ebû Zehra’ya göre Ahmet b. Hanbel, takıyye taktığını kullanmaktan uzak durarak birçok işkencelere katlanıp gerçekleri söylemesinde çok doğru bir iş yapmıştır. Zira fetva makamında olan birisinin birtakım şiddet ve işkenceye uğrasa da doğrular karşısında susması yakışık almaz. Çünkü halk imamların ağızlarından çıkan sözlere göre amel ederler; onların içlerinde gizledikleri şeylere vakıf olamazlar. Eğer önderler ve imamlar içi başka dışı başka hareket ederlerse halkı yanıltmış olurlar, bu durum da onlar için büyük bir vebal olmuş olur. Netice itibariyle Ehl-i Sünnet alimlerine göre bir Müslüman kafirler tarafından canı ile tehdit edildiği zaman onun dili ile takıyyede bulunması caiz olmakla beraber azimetle hareket ederse daha uygun bir davranış sergilemiş olur. Müslümanların birbirine karşı takıyye yapmaları ise Ehl-i Sünnet alimlerince hoş karşılanmamaktadır. Çünkü böyle bir takıyyecilik yalan ve aldatmaya girer ki bu davranış İslam’ın evrensel ilkeleriyle kesinlikle bağdaşamaz.

3.NEVBAHTÎ’NİN TAKIYYE ANLAYIŞI

Bu bölümde hicri 3. Ve 4. Asırda yaşamış (Üzüm, 2007: 33/35) ve tanınmış Şiî İmâmiyye alimlerinden Nevbahtî’nin takıyye anlayışını başta kendinin günümüze kadar ulaşan tek eseri *Fıraku’ş-Şîa* başta olmak üzere bu konuda kaleme alınmış klasik ve çağdaş eserlerden de yararlanarak ortaya koymaya çalışacağız. Mekke’de İslam’ın geldiği ilk dönemlerde Hz. Peygamber, Yüce Allah’tan aldığı ilahi vahyi ilk açıkladığında Mekkeli müşriklerin çok şiddetli bir tepkisiyle karşılaşmıştı. İlk Müslüman olanlar da aynı şekilde çeşitli tepkiler, hatta ölüm tehditleriyle karşı karşıya gelmişlerdi. Bu duruma en bariz örnek olarak Yasir ailesi gösterilmektedir. Çünkü bu aile İslam’dan dönmeleri için ölümle tehdit edilmişlerdi. Buna rağmen Yâsir ve eşi Sümeyye ölmeyi tercih ederek İnançlarını gizleme ya da dil ile inkâr etme yolunu tercih etmemişler ve İslam’da ilk şehid olma unvanını kazanmışlar; oğulları Ammâr ise İslam’ın “...*kalbi imanla dolu olduğu halde baskı altında kalanın durumu müstesna...*” (en-Nahl, 16/106) âyeti mücibince İslam’ın verdiği ruhsata göre amel ederek kalbinde imanını saklı tutmak kaydıyla sadece dili ile inkar ederek canını kafirlerden kurtarmıştır (Öz, 2010: 39/453). Bu durum böyle iken daha sonraki yıllarda İslam dünyasında siyasî ve itikadî görüş ayrılıkları çıkmaya başlamasıyla birlikte İslam alimleri arasında imamet, rec‘at ve bedâ gibi birçok kavramların yanında takıyye kavramı da tartışmaya açıldığı görülmektedir. Nitekim Şîa -özellikle de Şiî İmâmiyyesi- şemsiyesi altında yer alan alimler, bu kavramı bir inanç boyutuna taşırken Ehl-i Sünnet, Mu‘tezile ve Hacirî gibi oluşumlara mensup alimler ise Şiî alimlerin bu görüşüne karşı çıkararak onların bu takıyye anlayışına sosyolojik, psikolojik ve ahlâkî birtakım olumsuz sonuçlar doğuracağı gerekçesiyle olumlu bakmamışlardır. İmâmiyye Şîa’sının en önde gelen alimlerinden birisi de Nevbahtî (ö. 310/922)’dir. İşte bu araştırmamızın temel amacı İmâmiyye ekolüne dahil olan Nevbahtî’nin takıyyecilik tasavvurunu araştırmaktır. Zira Nevbahtî, takıyye kavramı başta olmak üzere bedâ, recat, vasiyet gibi İmâmiyye Şîa’sının imâmet nazariyesinin temel kodlarını derli-toplu bir şekilde ilk defa

kitaplaştıran bir alimdir. Buna rağmen onun en dikkat çeken yönü, kitabının hiçbir yerinde doğrudan İmâmiyye Şîa'sından olduğunu belirtmemesidir. Oysaki Nevbahtî'nin sadık bir İmâmiyye mensubu olduğu hem İmâmiyye Şîa'sı alimler hem de diğer mezheplere mensup alimler tarafından açık bir şekilde belirtilmektedir. Diğer taraftan genel bir teamül olarak hem Şîi alimler hem de diğer ekollere mensup alimler açık bir şekilde hangi ekolden olduklarını ifade ederken Nevbahtî'nin hangi fırkadan olduğu noktasındaki mezhebî kimliğini gizlemesi, acaba onun bu davranışı bir takıyyecilik anlayışından mı kaynaklanmaktadır diye bir merak konusu olmaktadır. İşte bu düşünceden hareketle Nevbahtî'nin, neden mezhebî meşrebini açık bir şekilde izhar etmede gizemli bir davranış sergilemesi bir takıyyecilik midir, değil midir? Bu konuda bir araştırma yapmayı İslam Mezhepleri Tarihi açısından önem arzetmektedir.

Şunu hemen belirtelim ki Nevbahtî'nin yaşadığı sosyo-politik ortam onun takıyyeciliği üzerinde etkin rol oynamıştır. Şöyle ki, Nevbahtî, İran asıllı Nevbaht ailesine mensup bir alimdir. Bu aile ise ikinci Abbâsî halifesi Mansur vasıtasıyla Müslüman olmuştur. Abbasi halifeleri, Nevbaht ailesini birtakım görevler için saraylarda istihdam ettikleri halde onların mezhepsel tercihlerine müdahale etmemişlerdir. Abbâsî halifelerinin ilk başlarda Hz. Ali taraftarlarına fazla müdahale etmemelerinin sebebi olarak Abbâsîler ile Hz. Ali yanlıları arasında barız bir şekilde tefrikanın henüz oluşmadığını da göstermektedir (Ahmetoğlu, 2019: 99). Zira Hz. Ali taraftarları Emevî devletinin yıkılıp Abbâsî devletinin kurulmasında etkin rol oynamışlardı. Bundan dolayı da Abbâsîlerin ilk dönemlerinde Şîi taraftarları ile Abbâsîler arasında bir yakınlık oluşmuştu (Yıldız, 1988: 1/31-48). Ancak daha sonraki yıllarda yani Nevbahtî'nin yaşadığı hicri üçüncü asrın yarısından dördüncü asrın başlarına kadar Abbâsî halifelerinin Şîa algısı değişmiş ve Abbâsîlerin kuruluş yıllarındaki Hz. Ali taraftarlarına karşı hoşgörülerini yerini nispeten sertliğe bırakmıştır. Nitekim Müntasır-Billâh 247/861 ve Kâhir-Billâh 320/932 dönemleri arasında görev yapan Abbasi halifeleri Şîilerin -özellikle de İmâmiyye Şîa'sının- Abbâsîler aleyhinde ortaya çıkan Zenc ve Mevalî gibi birtakım isyanlara öncülük etmeleri Abbâsî halifelerinin Şîilere karşı olumlu tutumu yerini onlara karşı sertlik ve baskılara bırakmıştır. Hatta Abbâsî halifelerinin Şîilere karşı baskıları, Emevî halifelerinin Hz. Ali taraftarlarına karşı baskılarını aratır olmuştur (Yıldız, 1988: 1/31-48). Aslında Şîi taraftarlar, Emevîlere karşı ayaklanırken imametin kendi hakları olduğunu da iddia ediyorlardı. Fakat bunu yalnız başlarına başaramayacaklarını bildikleri için Abbâsîlerle beraber hareket etmek zorunda kalmışlardır. Bunun için Abbâsîlerin başarıya ulaşmasında büyük ölçüde yardımcı oldukları ihtilâlden sonra Abbâsîlerin hilâfete geçmesini kabullenemediler ve el altından çeşitli isyanlara öncülük etmişlerdir. Abbâsîler de bunu bildikleri için Şîilerin ileri gelenlerini sürekli gözetim altında tutmak zorunda kalmışlardır. Nevbahtî de bu söz konusu dönemlerde Bağdat'ta Abbâsîlerin tam egemen oldukları dönemlerde yaşayan bir Şîi İmâmiyye alimidir. Bundan dolayı olsa gerektir ki Nevbahtî, kendini garantiye almak için o dönemlerde kaleme aldığı *Fıraku's-Şîa* isimli eserinin hemen başında “*Biz bu kitabımızda Müslümanların mezhebî görüşleri ve ihtilaf ettikleri konuları, bize ulaşan bilgiler ve haber doğrultusunda anlatmaya çalışacağız*” (Nevbahtî, 1433/2012: 31) diyerek her ne kadar objektif bir yaklaşım sergilemeye çalışsa da esas itibariyle günün sosyo-politik durumuna göre hareket ettiğini söylemek daha isabetli bir yaklaşım olacaktır. Zira yukarıda ifade edilen sebeplerden ötürü Nevbahtî'nin yaşadığı sosyal ortam ve politik konjektör Şîi İmâmiyye kimliğini gizlemesi gereken bir ortam olarak değerlendirmek gerekmektedir. Nitekim Nevbahtî, İmâmiyye Şîa'sının en önde gelen alimlerinden birisi olmasına rağmen bahsi geçen eserinin hiçbir yerinde doğrudan İmâmiyye Şîa'sından olduğunu belirtmediği anlaşılmaktadır. Oysaki Nevbahtî'nin sadık bir İmâmiyye mensubu olduğu hem İmâmiyye Şîa'sı alimler hem de diğer mezheplere mensup alimler tarafından açık bir şekilde beyan edilmektedir. Diğer taraftan genel bir teamül olarak hem diğer Şîi alimler hem de diğer ekollere mensup alimler açık bir şekilde hangi ekolden olduklarını ifade ederken Nevbahtî'nin hangi fırkadan olduğu noktasındaki mezhebî kimliğini gizlemesi, onun takıyyecilik anlayışından kaynaklandığı kuvvele muhtemeldir.

Zira Nevbahtî, imâmiyye Şîa'sının imâmet teorisi oluşturan temel kavramlardan bedâ (Nevbahtî, 1433/2012: 110-122), gaybet (Nevbahtî, 1433/2012: 110-122) ve takıyye (Nevbahtî, 1433/2012: 104-106, 109, 111-112, 150, 158) kavramlarına *Fıraku's-Şîa* isimli eserinin birçok yerinde yer vermektedir. Nevbahtî'nin esrinde takıyye anlayışına İmâmiyye Şîa'sının beşinci imamı Muhammed Bakır ve altıncı imamı Cafer-i Sadık ile ilk defa gündeme geldiği anlaşılmaktadır. Zira Nevbahtî'nin ifadesine göre bu imamların hayatları anlatılırken onların ilk defa takıyyeciliği gündeme getirdiklerinden söz edilmektedir. Yani İmâmiyye Şîa'sında takıyye anlayışının ortaya çıkış sebeplerinden biri de imamlarından gelen aynı konuyla ilgili birbirine farklı rivayetleri uzlaştırma çabası olduğu da ifade edilmektedir. Nitekim Nevbahtî, söz konusu eserinde İmâmiyye'nin beşinci imamı Muhammed Bakır ile onun bağlılarından Ömer b. Rebah arasında takıyye konusunda şöyle bir olayın geçtiğinden bahseder. Ömer b. Rebah, bu olayı şöyle anlatmaktadır: Beşinci İmam Muhammed Bakır'a bir mesele sordum, cevap verdi. Sonra bir başka sene yine aynı meseleyi sordum, birinciden bu sefer farklı bir cevap verdi. Muhammed Bakır'a, "*Sana sorduğum soru, bir sene önce sana sorduğum sorunun aynıdır, ancak cevaplar farklı oldu, bunun sebebi nedir dediğimde Muhammed Bakır, "Olabilir, cevabımız takıyye icabı verilmiş olabilir"* dedi. Bu ifade benim Muhammed Bakır hakkında şüpheye düşmeme yol açtı. Bunun üzerine Muhammed Bakır'ın taraftarlarından olan Muhammed b. Kays'a rastladım. O'na Muhammed Bakır ile aramızda geçenleri şöyle anlattım: Muhammed Bakır'a bir meseleyi sordum bana cevap verdi. Bir başka sene aynı şeyi sorduğumda, daha önceki cevabının tersini söyledi. O'na niçin böyle cevap verdiğini sorduğumda, takıyye icabı öyle yaptığımı söyledi. Allah biliyor ki, ben o meseleyi O'na, vereceği fetva ile amel etmek için samimiyetle sormuştum, başka bir amacım yoktu. Üstelik ben bu haldeyken, bana karşı takıyye yapmasına bir sebep de yoktu." Bunun üzerine Muhammed b. Kays, "Belki yanında takıyye yapması gereken bir kimse vardı" dediğinde, "*Hayır, onun yanında sorusu olan benden başka kimse de yoktu; fakat o, her iki cevabı da rastgele vermiştir, geçen sene verdiği cevabı hatırlayamadığı için aynı cevabı veremedi"* dediği ifade edilmektedir. Daha sonra bu kişi Muhammed Bakır'ın ifadelerinde tutarsızlık gördüğü için onun imâmetini reddettiği söylenmektedir (Nevbahtî, 1433/2012: 104-106). Yine Nevbahtî, önceleri Cafer-i Sadık'ın sadık taraftarları arasında olup da daha sonra ayrılan Süleyman b. Cerîr'in takıyye konusunda şöyle dediğini beyan etmektedir: "*Râfîzî imamların uydurduğu iki görüşlerinden dolayı taraftarları onların yalanlarını ebediyen fark etmezler; birisi bedâ, diğeri de takıyye'dir"* (Nevbahtî, 1433/2012: 110). Çünkü Süleyman b. Cerîr'e göre takıyye anlayışı İmâmiyye taraftarlarının değişik zamanlarda imamlarına sordukları sorulara farklı cevaplar almalarından kaynaklanmaktadır. Çünkü taraftarları sorularına verilen cevapları kaydediyorlardı. İmamlar ise, soruların farklı zamanlarda sorulması yüzünden verdikleri cevapları ezberleyemiyorlardı. Bu sebeple, bazı konularla ilgili birbirine zıt farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Çelişkilerin farkına varan taraftarları da bu meseleleri tekrar imamlarına götürdüler ve cevaplardaki bu tutarsızlığın ve karışıklığın sebebini sordular. İmamlar ise onlara verdikleri cevaplarda, takıyye icabı böyle davrandıklarını, faydalarına olan şeyi kendilerinin daha iyi bildiklerini iddia etmişlerdir (Nevbahtî, 1433/2012: 110-111). Bu yüzden de birçok taraftarları onlardan uzaklaşmışlardır. Nevbahtî, eserinde takıyye kavramı yerine bazen ittika kavramını da kullandığı görülmektedir (Nevbahtî, 1433/2012: 150). Nevbahtî'nin takıyyeciliğine gelince kendisi sadık bir İmâmiyye Şîa'sı taraftarı olmasına rağmen eserinin hiçbir yerinde doğrudan bu mezhepten olduğunu ifade etmemektedir. Ancak onun eserinin satır aralığından bakılınca İmâmiyye mektebine mensup olduğu anlaşılmaktadır. Şöyle ki, O, İmâmiyye'nin kabul ettiği on iki imamın, yani Hz. Ali, Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Zeynel Abidin, Muhammed Bâkır, Cafer-i Sadık, Musa Kâzım, Ali Rıza, Muhammed Takî Ali Nakî, Hasan Askerî ve Muhammed Mehdî'nin isimlerinin geçtiği her yerde *Aleyhisselam* saygı ifadesini kullandığı görülmektedir (Nevbahtî, 1433/2012: 31, 34-35, 57, 71, 97, 104, 106, 109, 128, 136, 138, 145, 149, 168). Oysaki bu saygı ifadesi İslam literatüründe sadece peygamberlerin için kullanılmaktadır. Sahabe için *radiyallahüanh*; diğer büyük zatlar için de *rahmetullahialayh* ifadesi kullanılmaktadır. Ancak İmâmiyye literatüründe imamlar peygamberler

makamını temsil etmelerinden dolayı onlar için de peygamberler için kullanılan *Aleyhisselam* saygı ifadesi, imamlar içinde kullanılmaktadır. Nevbahtî de *Fıraku's-Şîa* isimli eserinde İmâmiyye'nin kabul ettiği on iki imamın isimlerinin geçtiği her yerde mutlaka *Aleyhisselam* saygı ifadesini kullanmaktadır. Bunların dışında ne bir sahâbi ne de diğer mezhep imamları için bu saygı ifadesi kullanmamaktadır. Nevbahtî'nin bu tutumu, onun İmâmiyye ekolünden olduğunu ele vermektedir. Diğer taraftan Nevbahtî'nin günümüze kadar ulaşmayıp bazı kaynaklarda yer alan *er-Red 'ale's-Şî'a mâ hâla'l-İmâmiyye* adlı eseri bu mezhebe mensubiyetini gösterdiği gibi tabakat kitaplarında da baştan beri Nevbahtî ailesinin siyasî kimliklerinin aynı istikamette olduğuna dair bilgiler de bunu teyit etmektedir (Üzüm, 2007: 33/35-36). Buna rağmen Nevbahtî'nin mezhebî kimliğini gizlemesini onun takıyye anlayışından kaynaklandığını ifade etmek mümkündür. Çünkü mensubu bulunduğu İmamiyye doktrinine göre kendi mezhebînden olmayanlara karşı takıyye yapmak hem Hz. Allah'ın emri hem de başlı başına bir ibadettir. Durum böyle olunca da Nevbahtî'nin takıyye yapmaması için hiçbir sebep ya da sakınca yoktur. Kaldı ki bulunduğu sosyo-politik çevre de takıyye yapmaya çok elverişli bir ortamdır. Zira onun yaşadığı Bağdat ve çevresinde hem sosyal ortam hem de Abbâsî halifeleri koyu bir Ehl-i Sünnet taraftarları olup Şîî düşünceye de çok sıcak bakmıyorlardı. Bel ki bundan dolayı Nevbahtî, mezhepsel kimliğini gizleme ihtiyacı duymuş olabilir.

4.SONUÇ

Nevbahtî'nin takıyyecilik tasavvuru isimli bu araştırmamızda hem Nevbahtî'nin hem de diğer mezheplerin bu noktada görüşlerinin ne olduğu bağlamında -başta Nevbahtî'nin kendi eseri olmak üzere- konumuzla ilgili bu alanda kaleme alınan birtakım klasik ve çağdaş eserlerden istifade ederek İslam'da takıyye meselesinde şu sonuçlara ulaştık: İslam'da takıyye meselesi ilk defa Mekke döneminde paganist Mekkelilerin Müslümanları dinlerinden döndürmek için onlara birçok eza ve cefa vermeleri, hatta onları ölümle tehdit etmelerini sonucu Ammar b. Yasir gibi bazı Müslümanların kalbinde iman olmakla beraber sırf diliyle inkar ederek canlarını kurtarmasıyla beraber gündeme geldiği anlaşılmaktadır. Bu şekilde bir takıyye Kur'an ayetleri ve Hz. Peygamber'in sözleriyle sabit olup bütün İslam mezhepleri tarafından da kabul görmüş bir ruhsat olarak değerlendirilmektedir. Ancak buradaki takıyyecilik, Müslümanlarla gayr-i müslimler arasında söz konusu olan bir takıyyeciliktir. Tespitlerimize göre Şîî gruplar dışında bir Müslümanın diğer Müslümanlara karşı takıyyecilik yapması caiz görülmemiştir. Çünkü böyle bir yaklaşım takıyyecilik değil, Müslümanın, diğer bir Müslümanı ya da Müslümanları aldatması ve onlara karşı yalan söylemesidir ki, bu yaklaşım İslam'ın genel ahlak ilkeleriyle bağdaştırılamaz. Ayrıca takıyye taktiğine baş vurmak çok istisnâî bir ruhsat olup inançla da bir alakası yoktur. Tespitlerimize göre Şîî şemsiyesi altında bulunan -Zeydiyye dışında- bütün gruplarca takıyye uygulaması asıl mecrasından saptırılarak, yani Müslümanların kafirler karşısında darda kaldıklarında baş vurabilecekleri bir ruhsat olmaktan çıkarılıp Şîî düşüncüyü kabul etmeyen Müslümanlara karşı yaygın bir şekilde uygulanmaya dönüştürülmüş ve bir itikadî mesele formatına sokulmaya çalışılmıştır. Şîî gruplar içerisinde takıyyenin bir inanç meselesi olduğunu savunan da İmâmiyye Şîa'sı olduğu anlaşılmaktadır. Elbette ki Şîa'nın bu görüşüne katılmayan Şîî İmâmiyye alimler de mevcuttur. Yine tespit edebildiğimiz kadarıyla Şîa'nın takıyyecilik anlayışı durum dururken kendiliğinden ortaya çıkmış bir olgu da değildir. Bunun backgroundunda birçok sebepler yatmaktadır. Bu sebeplerin başında da şüphesiz o günün baskıcı yönetim anlayışı gelmektedir. Zira Şîî anlayışta olanlar o günün Emevî ve Abbâsî yönetimlerince sürekli bir baskı altında kalmışlardır. Belki bundan dolayıdır ki Şîî inancında olanlar, baskı görmemek için takıyyeciliği bir korunma kalkanı olarak kullanmak zorunda kalmışlardır. Sürekli baskı altında kalan toplumların mantiki olmayan başka yollara savrulmaları da bazen kaçınılmaz olabilir. Binaenaleyh, burada mantık dışı takıyyeciliğe baş vuranlar kadar onları buna mecbur eden baskıcı yönetimleri de sorgulamak yerinde bir tespit olacaktır. Yani Şîî toplumunun ihdas ettiği takıyye teorisi ne kadar İslam'ın evrensel ilkeleriyle örtüşmüyorsa sosyal çevre ya da resmi yönetimlerin baskıcı anlayışları da Kur'an'ın getirdiği *İslam'da zorlama yoktur* ilkesiyle de örtüşmemektedir. Öyle ise Kur'an ve

Sünnetin temel felsefesine uygun olmayan takıyyeciliğin ortaya çıkmasında temel müsebbibin baskıcı sosyo-politik faktörlerin olduğunu söylemek mümkündür. Şüphesiz İmâmiyye Şîa'sına mensup Nevbahtî'nin de yaşadığı dönemin ve ortamın sosyo-politik baskısından etkilendiği kuvvetle muhtemeldir. Zira onun yaşadığı hicri üçüncü ve dördüncü asırlarda Abbâsî halifelerinin Şîi İmâmiyye düşüncesine çok sıcak bakmadığı tarihi bir gerçektir. Bunun temel sebebi de Şîi İmâmiyye önderlerinin imamet iddiasında bulunabilecekleri endişesidir. Nevbahtî de siyasî konjektürel ortamı çok iyi analiz ettiği için resmi yönetimin baskısında kalmamak düşüncesiyle Şîi İmâmiyye kimliğini gizlemiş olabilir. Ancak burada şu gerçeği de ifade etmek lazımdır ki Nevbahtî'nin mezhebî kimliğini gizlemiş olması eleştirilecek bir durum değildir. Zira hiç kimse mezhepsel kimliğini ilan etmek zorunda değildir.

KAYNAKÇA

- Ahmetoğlu, Şahin. (2019). Nevbahtî Ailesinin Şîi Düşüncenin Gelişimindeki Etkisi, Turkish Journal Of Shiite Studies Şîilik Araştırmaları, 1/95-117.
- Alkan, Murat. (2006). İmamiyye Şîa'sında Takıyye, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü, Yüksek Lisans Tezi.
- Alper, Hülya. (2020). "Münafık" Md., Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 31/564-566.
- Bilgetay, Besri. (2020). Şîi Tefsir Geleneğinde Takıyye Kavramı, (Tabâtabâî'nin el-Mîzân fî Tefsîri'l-Kur'ân özelinde), Muş: Alparslan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Çayiroğlu, Yüksel. (2013). "Ehl-i Sünnet ile Şîa Arasındaki Temel İhtilâf Noktaları", Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 15/1, 199-243.
- Dalkılıç, Mehmet. (2003). "Eleştirel Açından Bir Kimlik ve İnanç Örtüsü Olarak Takıyye", İstanbul: Üni versitesi İlahiyat Fakültesi dergisi, 3/113-139.
- Ebu Zehra, Muhammed. (1996). İslâm'da İtikadî, Siyasî ve Fikhî Mezhepler Tarihi, çev. Sıbgatullah Kaya, İstanbul: Şura Yayınları.
- el-Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî. (1335). Ahkâmu'l-Kur'ân, (Beirut: y.y.).
- el-Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. (1387/1967). el-Câmi' lî Ahkâmi'l-Kur'ân, (Kahire: y.y.).
- Emin, Abdullah. (1406/1986). Dirâsât fi'l-Fırak ve'l-Mezâhibi'l Kadîmeti'l Muâsıra, (Beirut: y.y.).
- en-Nisâbüri. (1962). Garîbu'l-Kur'ân, thk. İbrâhim Atve Ivaz, (Mısır: y.y.).
- er-Râgıb el-İsfehânî. el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân, nşr. Muhammed Seyyid Kılânî, (Beirut: y.y.).
- es-Serahsî, Semsüleimme. (1331). el-Mebsût, 24 cilt. Mısır: Matbaatü's-Sa'âde.
- Fıglalı, Ethem Ruhi. (1997). "Hâricîler" Md., Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 16/169-175.
- Gazalî. (1394/1974). İhyâ-u Ulûmi'd-dîn, trc. Ahmed Serdaroglu, (İstanbul: y.y.).
- Gazalî. (1394/1974). İhyâ-u Ulûmi'd-dîn, trc. Ahmed Serdaroglu, (İstanbul: y.y.).
- Gölpınarlı, Abdülbaki. (1987). Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Sîlik, İstanbul: Der Yayın Evi.
- Hakyemez, Cemil. (2004). Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3/6, 129-146.
- Karaman, Hayrettin. (2017). Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsiri, 5 cilt. Ankara: Diyanet İşleri başkanlığı yayınları.
- İbni Menzur. (1300/1882). Lisan-ü'l-Arap. "v-k-y" md., Beirut: Dar-u's-Sadir, 15/401-402.
- İlhan, Avni. (1985). "Takıyyenin Doğusu ve Gelişmesi", Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3 İzmir: 157-176.
- İlhan, Avni. (1992). "Bedâ" Md., Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 5/290-291, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İrfan, Abdülhâmid. (1977). Dirâsât fi'l-fırak ve'l-akâidi'l-İslâmiyye, Bağdat: Dâru't-Terbiye.
- Kadı Abdülcebbar. el-Mu'nî fî ebvabi't-tevhid ve'l-adl, nşr. Abdülhalim Mahmud-Süleyman Dünya, 21cilt. (Mısır: y.y.).

- el-Küleynî, Muhammed b. Ya'kûp, el-Usûl mine'l-Kâfi, nsr. Ali Ekber el-Gaffârî, Tahran, 1388/1968
- Kummî/Nevbahtî. (2020). Kitabu'l-makalat ve'l-firak Fıraku's-Şîa Şîi Fırkalar, çev., Hasan Onat vd. Ankara, Ankara Okulu Yayınları.
- Kurtubî. (1967). el-Câmiu li ahkami'l-Kuran, (Kahire: y.y.).
- Mütercim Âsım Efendi. (2013). el-Okyânûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît, Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi, İstanbul: Pasifik Ofset.
- Mütercim Âsım Efendi. (2013). el-Okyânûsu'l-Basît fi Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît, Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi, İstanbul: Pasifik Ofset, 6/6038.
- Nesefî. (1432/2011). Tebşîratü'l-edille, 2 cilt. Kahire: El-Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Turas.
- Nevbahtî, Hasan b. Musa. (2012). Fıraku's-Şîa, thk. Seyyid Hibetullah eş-Şehrîstânî, Beyrut: Menşuratu'r-Rıza Matbaası.
- Öz, Mustafa. (2010). "Takıyye" Md., Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 39/453-454.
- Öztürk, Mustafa. (2012). Tefsirde Ehl-i Sünnet-Şîa Polemikleri, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Rıza'l-Muzaffer, Muhammed. (1978). Akaidü'l-İmâmiyye, Şîa İnançları, çev. Abdülbakıy Gölpınarlı, İstanbul: Zaman Yayınları.
- Serahsi. el-Mebcut. (Beyrut: Daru'l-İhya yayınları, trs.).
- Şehrîstânî. (2006). el-Milel ve'n-nihal (Dinler ve Mezhepler Tarihi), çev. Muharrem Tan, İzmir: Yeni Akademi Yayınları.
- Ünal, Ali. (1986). Kur'ân'da Temel Kavramlar, İstanbul: Beyan Yayınları.
- Üzüm, İlyas. (2007). "Nevbahtî, Hasan b. Mûsâ" Md., Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 33/35-36.
- Üzüm, İlyas. (2007). "Rec'at" Md., Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 34/504-506.
- Yıldız, Hakkı Dursun. (1988). "Abbâsîler" Md., Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 1/31-48, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.